

TÜRK KÜLTÜRÜNDE HZ. ALİ CENKNÂMELERİ*

Mehmet ATALAN*

Özet

Türkler İslâmiyetle tanıştıktan sonra, İslâmiyetin tanıtılması ve yayılması için büyük çaba göstermişlerdir. Bu durum, dillerinde, edebiyatlarında ve kültürlerinde köklü değişiklik yaratmıştır. Hz. Ali Cenknâmeleri edebi tür de özellikle 13.yy Türk edebiyatında önemli örneklerle kendini göstermiştir. Hz. Ali, Türk kültürü içerisinde, diğer İslâm önderlerinden farklı ve özel bir yere sahiptir. Onun kahramanlıkları dilden dile anlatılarak, kimi zaman tarihi hakikatleri de aşarak menkabevi bir boyuta ulaşmıştır. Onun içindir ki, Hz. Ali ve onun etrafında gelişen cenknâmeler, Türk kültürü içerisinde oldukça geniş bir yer tutar. Hz. Ali Cenknâmelerinde, mezheplere göre değişmeyen özgün bir Müslümanlık vardır.

Abstract

After that Turks have met Islam, They have made tremendous efforts to introduce Islam and spread it out. This situation has made deep changes in their language, literature and culture. Hz. Ali's Cenk Name which is a source for the Islamic history has taken an important place during 13th centuries in the Turkish literature. Among other Islamic leaders Hz. Ali has a different and especial place in Turkish culture. His heroics had been narrated by Turkish people frequently. Even his heroics had attained to mytology dimension. There for Hz. Ali and Cenk names about him has take place in Turkish culture. In these Cank names, there is a pure Islamization that it is suitable to all Islamic sects.

Cenknâmeler, 13. yüzyıldan itibaren Anadolu Türk sahasında, devrin toplum yapısı, hayat tarzı ve dünya görüşüne

* Bu makale Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve İzmir Müftülüğü tarafından gerçekleştirilen 24-25 Ekim 2007'de İzmir'de düzenlenen Hazreti Ali Sempozyumunda tebliğ olarak sunulmuştur.

* Doç. Dr., Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.

uygun olarak, Anadolu'nun en hareketli dönemlerinden birinde, birer kültür kaynağı olarak birtakım tarihî gerçekleri içerisinde barındırmayı başaran, ideal insan tipini işleyerek toplumun *karizmatik lider* ve *örnek insan* arayışına cevap veren ve tam anlamıyla mezhebi taassup olmaksızın yaygın İslâmi anlayışla paralellik arz eden, toplumun ortak kültürü olan ve devrin aydınlarınca tercüme, adapte ve telif yoluyla kültürümüze kazandırılan eserlerdir.²

Anadolu Türkünün hayat tarzı, dünya görüşü ve ideallerini besleyen İslamiyet, bu asırdan itibaren cenknâme türü cengaverlik hikâyelerinin yazılıp benimsenmesini kolaylaştırmıştır. Bunlar, çoğu zaman dinî eserler içerisinde kabul görmüş olup, şekli yapıları ile, kapladıkları hacim ne olursa olsun 13. yüzyıldan itibaren bizim kültürümüze işlenmiştir. Cenknâmeler, Anadolu Türk Devletinin kuruluş dönemlerinden itibaren idealize örnek insan tipini topluma sunmuş olmasından dolayı da kabul görüp yaygınlaşmıştır.³

² Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1970, s. 97. Ayrıca bkz., İsmet Çetin, *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1997, s. 43, 166, 453.

³ Cenknâmelerin tarihsel süreci için bkz., Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s. 252-253; Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1970, s. 97; Aldo Galotta, "Gazavât-ı Hayrettin Paşa", çev. Salih Akdemir, *Belleten*, CXLV/2 (1981), sayı: 180, s. 473-500; Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Folklorunda Kesik Baş*, Ankara 1989, s. 12-13; Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1973, s. 127-128; Sadettin Nüzhet Ergün, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, ty., s. 76; Zeynep Korkmaz, *Marzuban-Nâme*, Ankara 1973, s. 58; M.C. Şahabettin Tekindağ, "Tursun Fakih" *MEİA.*, XII/2 (1988), 122-123; Fuad Özdemir, "İlk Dini Destanlar ve Kesikbaş Destanı", *Folklor Araştırmaları Kurumu Yılığ* 1975, Ankara 1975, s. 123-129; Hasibe Mazoğlu, "Divan Edebiyatında Hikâye", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin*, Ankara 1983, s. 19-34, 21-35; Çetin, *Türk Edebiyatında*

Cenknâmelerin yazılış amacı topluma, dinî-ahlaki, tarihî bilgi vererek insanları şuurlandırmaktır. İnsanın kendisine ve başkalarına karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmek, güzel huylar edinip kötülüklerden kaçınmak gibi nasihatlerin işlendiği cenknâmelerdeki asıl amaç, topluma İslâmi bir ahlak sistemi öğütlemektir. Cenknâmeler ahlaki bilgilerin yanı sıra çeşitli örnekler ve insani davranış biçimleri ile öğüt tarzı ifadeler de taşımaktadır.⁴

Önceleri sözlü olarak anlatılan cenknâmeler, daha sonraları yazıya geçirilerek günümüze kadar gelmiştir. Cenknâmelerin büyük bir kısmının, günümüzde yeniden ele alınıp hikâyelere konu edilmesiyle bu eserler Türk modern hikâyeciliğine kaynaklık etmiştir. Türk edebiyatında dinî içerikli kahramanlık cenknâmelerinin sayısı oldukça fazladır.

Türk-İslam edebiyatı geleneğinde Hz. Ali Cenknâmeleri, bazen bir yazara atfedilerek bazen de anonim eserler olarak günümüze kadar gelmiştir. Bu eserlerin birçoğu, değişik kimseler tarafından yazıldığı için müellif adları değiştirilmiş veya kaybolmuştur.⁵

13. yüzyılda halk arasında, ordularda, hatta saraylarda ellerindeki kopuzlarıyla Dede Korkut hikâyelerini, Battal Gazi ve Danişment Gazi menkıbelerini söyleyen ozanlar vardı. Onlar şehirlerde olduğu kadar köylülerin toplandıkları yerlerde, aşiret reislerinin obalarında, uçlardaki gaziler arasında da itibar görürlerdi. Bütün halk sınıfları arasında yayılmış olan bu destani edebiyatın görmüş olduğu rağbet, şairleri ve ozanları,

Hz. Ali Cenknâmeleri, s. 43-54; Necati Demir-Mehmet Dursun Erdem, *Hazreti Ali Cenklere*, Destan Yayınları, Ankara 2007, s. 22-23.

⁴ Geniş bilgi için bkz. İsmet Çetin, *Tursun Fakih Hayatı-Edebî Şahsiyeti-Mesnevîleri*, İlesam Yay., Ankara 2002, s. 16 vd.

⁵ Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 97.

mevzularını İslam ananelerinden alan birtakım kahramanlık hikâyeleri daha vücuda getirmeye teşvik etmiştir. 13. yüzyılda hızla başlayan bu cereyan, 14. asırda muhtelif amillerin de tesiriyle büsbütün gelişimini sürdürmüştür. Bu yeni kahramanlık hikâyeleri, daha ziyade İslam ananesinin tesiriyle Hz. Ali etrafında geçen olaylardan vücuda gelmiştir. Halk arasında bu gibi kahramanlık hikâyelerinin yayılması, mutasavvıfları da birtakım sofiyane mevzuları ve menkıbeleri böyle hayali hikâyeler tarzında yazmaya sevk etmiş ve bu suretle de kültürümüzde tasvirî eserlerin yazımı hızla çoğalmıştır.⁶

13. yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında telif edilen Hz. Ali cenknâmeleri, İslamiyet'ten önce teşekkül etmesine rağmen dinî unsurlarla teçhiz edilmiş dinî destanlardır. Ayrıca bu destanlarda, maneviyatının daha ağır bastığı veli tipinin bazı unsurlarını bünyesinde taşıyan gazi tipi de teşekkül etmiştir. İslami idealler için savaşan, cihan hâkimiyetini, hâkimiyet idealindeki adalet duygusunu din ile birleştiren gaziler, içinde yaşadığı şartlardan dolayı savaşı bir yaşayış tarzı olarak benimsemişlerdir.⁷

Türklerin cenknâme yazma geleneğine yaptıkları katkı oldukça fazladır. Öyle ki cenknâmelerin halk arasında yayılması büyük ölçüde Türklerin ilerlemesiyle artmıştır. Selçuklulardaki cenknâme geleneği Osmanlılara kadar intikal etmiştir.⁸

13. yüzyıla kadar Türklerin fikrî yapısını belirleyen en önemli unsur, tasavvufî din anlayışı olmuştur. Özellikle 13. yüzyıl Anadolu'sunda Maverâünnehr, Harezm, Horasan ve

⁶ Geniş bilgi için bkz. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 252-253.

⁷ Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar; Tip Tahlilleri*, Derghay Yay., İstanbul 1996, s. 112 vd.

⁸ Jean-Louis Mattei, *Hz. Ali Cenknâmeleri*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004, s. 12-13, 41.

Azerbaycan bölgesinden gelen tasavvuf ağırlıklı düşünceler, Anadolu'da dinin yaşanması ve algılanmasında bazı farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁹ Bu yüzyıllarda cenknâmeler, tasavvufî akımlar ile beslenip dinî, ahlaki ve kahramanlık konuları üzerine yoğunlaşmıştır. Böylelikle bu unsurların belirgin olduğu yeni bir ideoloji ve dinî anlayış ortaya çıkmıştır.

13. asırda yaşamış Şeyyâd İsa, Hz. Ali'nin Salsal adlı dev ile yaptığı cengi anlattığı *Salsalnâme*'yi, 13. yüzyılda yazmıştır.¹⁰ Buna bağlı olarak dinî-destani kahramanlık hikâyelerinin Türk edebiyatındaki başlangıç dönemini 13. yüzyıla bağlayan Galotta ise gazavatnâmelerin kaynağını verirken dinî içerikli kahramanlık hikâyelerinin 13-14. yüzyıllar arasında ortaya çıktığını söylemektedir.¹¹

Edebiyatımızda cenknâme geleneğini ilk başlatan kişi, Osmanlı'nın ilk döneminde yaşayan âlim ve şair, devlet adamı Dursun Fakı'dır. 13. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Şeyyâd İsa,¹² 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başında yaşadığı şekilde bilgi verilen Kirdecî Ali,¹³ 14. yüzyılda yaşamış Meddâh

⁹ Çetin, Tursun Fakih Hayatı-Edebî Şahsiyeti-Mesnevileri, s. 3. Krş. Mehmet Saffet Sarıkaya, Anadolu Aleviliğinin Tarihi Arka Planı (XI-XIII. Asırlar), Ötüken Yay., İstanbul 2003, s. 73.

¹⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 253-254; Fuat Köprülü, "Meddahlar", *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986, s. 361, vd.; Korkmaz, *Marzuban-Nâme*, s. 58.

¹¹ Galotta, "Gazavât-ı Hayrettin Paşa", s. 477.

¹² Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, s. 253-254; Necla Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı*, İstanbul 1967, s. 96.

¹³ Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı*, s. 77; Ocak, *Türk Folklorunda Kesik Baş*, s. 12-13.

Yûsuf ve 14. yüzyılın sonu ile 15. yüzyılın başında yaşadığı belirtilen Ma'azoğlu Hasan bu geleneği devam ettirmişlerdir.¹⁴

14. yüzyıl daha çok dinî mesnevilerin yazıldığı bir dönemdir. Türk edebiyatındaki hikâye türünün ilk kaynakları, Kur'an kıssaları, enbiya ve evliya menkıbeleri ile din büyüklerinin efsaneleştirilmiş kişilikleri çevresinde beliren söylentilerdir. Bu insanların hayatları etrafında teşekkül eden efsanevi anlatımlar, dinî inanç, cihat fikri, gazilik ve şehitlik üzerine bina edilmiştir. Bu tür eserler bünyelerinde daha çok dinî, tasavvufi ve ahlaki esasları taşır.¹⁵ Bu dönemdeki Hz. Ali cenknâmelerinin dinî kıssa ve menkıbelerden başka İslam tarihiyle ilgili destanlardan, efsanelerden ve masallardan da beslendiğini söylemek mümkündür.

14. yüzyılda Osmanlı ülkesinin kültür merkezi, başkentin Bursa olması nedeniyle Orta Anadolu'dadır. Bu asırda yaşamış şairlerin ve yazarların eserlerini, Farsça ve Türkçe olmak üzere iki dilde kaleme almaları, bu yılların bir geçiş dönemi olduğunu gösterir. Yeni Müslüman olan Türk halkına tasavvufu öğretmek amacıyla kaleme alınan eserlerin yanı sıra tekke çevresinde oluşmuş anonim mahiyetteki cenknâmelerin çokluğu da dikkat çekicidir. Bu eserler, 15. yüzyıldan itibaren manzum olarak Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁶

16. yüzyıldan sonra teşekkül etmiş veya daha sonraki dönemlerde istinsah edilmiş cenknâmelerin dili ise kendi devirlerinin özelliklerini taşır. Manzum cenknâmeler için de bunu

¹⁴ Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 1995, s. 71. Krş., İsmet Çetin, "Hazret-i Ali Cenknâmelerinde Tipler", *Türk Halk Kültürü Halk Edebiyatı, Seksiyon Bildirileri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1997.

¹⁵ Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 122. Krş., Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 97.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Çetin, *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*, s. 53.

söylemek mümkündür. Cenknâmelerde kullanılan kelimeler, ele alınan konu sebebiyle savaş ve din ile ilgili kelimelerdir. Gündelik hayatla ilgili unsurlara bu eserlerde fazla yer verilmediğinden, bu konuyla ilgili kelimelere de pek sık rastlanılmaz.¹⁷ Ayrıca Kan Kal'ası cenginin de 17. yüzyılda istinsah edilmiş olduğu bilinmektedir.

İslamiyet'in kabulünden önce Türk toplum hayatında ozanlar tarafından icra edilen destan ve hikâye anlatma geleneği, İslamiyet'ten sonraki dönemde yerini gezici âşıklara bırakmıştı. Arap ve Fars kültüründen gelen kıssahan-meddahlar, Selçuklular döneminde önce saraylarda yer aldıktan sonra Türk toplumunda da dinî destanları anlatmışlardır. Konusunu eski Türk geleneklerinden alan hikâye ve destanlar, daha çok köy ve aşiret çevrelerine kaymıştır. Bu dönemde Hz. Ali'nin cenknâmeleri anlatılmaya başlanmıştır. 14. yüzyıldan itibaren ozan ve kıssahanların anlatımları birbirinden ayrılmıştır. İslamiyet'in kabulüyle birlikte Türk toplum hayatında önce ozanlarla görülen kıssahan-meddahlar, konularını İslami gelenekten alan ve özellikle de Hz. Ali ile ilgili hikâyeler anlatıyorlardı. 16. yüzyılda klasik edebiyatın teşekkülüyle birlikte kıssahan-meddahlar muhteva değişikliğine giderek daha gerçekçi konuları ele almışlardır. Bunun sonucu olarak kıssahan ve meddahların en önemli konularından biri olan cenknâmeler de artık anlatılmaz olmuştur.¹⁸

Halk Edebiyatımızdaki hikâyeleri üç grupta toplayan Köprülü, Hz. Ali Cenklerini konu edinen hikâyeleri, İslam ananesinden geçen dinî mevzular grubunda ele alarak bu durumu şu cümlelerle anlatmaktadır: Esasını İslam ananesinden alan dinî mevzulara gelince, yalnız halk edebiyatımızda değil klasik ede-

¹⁷ Bkz. Çetin, Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri, s. 454.

¹⁸ Çetin, Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri, s. xxxv-xxxvi.

biyatımızda da büyük bir ekseriyeti bunlar teşkil eder. Edebiyatımızın ilk inkişaf dönemlerinde, yani halk edebiyatı ile klasik edebiyatın henüz birbirinden kesin bir surette ayrılmadığı devirlerde yapılmış eserlerden birçoğunu bu devreye ithal edebiliriz.¹⁹

Bütün bu görüş ve değerlendirmeleri dikkate aldığımızda Hz. Ali Cenknâmelerini bir yönüyle İslâm kültürüne bağlayabiliriz. Önce Arapça ve Farsça yazılmış cenknâmeler, Türkçeye tercüme edilmiş daha sonra orijinal Türk cenknâme geleneği oluşmuştur. Diğer taraftan bunlar İslamiyetten önceki Arap ve Fars efsanelerinden izler taşısa bile, bütün yönleriyle İslami bir

¹⁹ Köprülü, “Meddahlar, s. 361 vd. Boratav, Hz. Ali cenklerini de örnek verecek bunun Arap kaynaklı olduğunu söylerken (Pertev Naili Boratav, *Folklor ve Edebiyat I*, İstanbul 1982, s. 306-307), Hz. Ali Cenknâmelerini “Hamasi Destanlar” başlığı altında alan Sevük, Cenknâmelerin konusunun yalnız dinî Cenkler olduğunu açıklar (İsmail Habib (Sevük), *Edebiyat Bilgileri*, İstanbul 1942, s. 295-303). Basılan eserler arasında Güloğlu, konularına göre Hz. Ali Cenklerini, Cenk kitapları içinde değerlendirmiştir (Faruk Rıza Güloğlu, *Halk Kitaplarına Dair*, İstanbul 1937, s. 3-22). İlaydın ise Hz. Ali Cenknâmelerini Destani mahiyette millî ve millileştirilmiş kahramanları tavsif eden hikâyeler grubuna dâhil etmiştir (Hikmet T. İlaydın, “Behram-ı Gur Menkıbeleri”, *Türkiyat*, V (1935), s. 575-590). Agah Sırrı Levend ise Hz. Ali cenklerini, “Divan Edebiyatında Hikâyeler” içerisinde hem “Dinî Hikâyeler” içerisinde hem de “Dinî-Kahramanlık Hikâyeleri” içerisinde değerlendirmiştir (Agah Sırrı Levend, “Divan Edebiyatında Hikâye”, *TDAY Belleten 1967*, Ankara 1988, s. 71-117). Öztelli, Hz. Ali Cenklerini “Din Yolunda Yapılan Gaza ve Kahramanlıklar”ı konu edinen türlerde değerlendirirken (Cahit Öztelli, “İslam’dan Sonra İlk Halk Edebiyatı ve Anadolu’da Meydana Gelen Eserler”, *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri Ekim 1975*, Ankara 1976, s. 344-350), Özön, Hz. Ali Cenklerini “Kahramanlık Hikâyeleri”nde (M. Nihat Özön, *Türkçede Roman*, İstanbul 1985, s. 39-110), Saussey, “İslami Menkıbeler” içinde (Edmond Saussey, *Türk Halk Edebiyatı*, çev. İlhan Başgöz, Ankara 1952, s. 55), mütalaa eder. Bazı yazarlar ise Hz. Ali cenklerini konu edinen mesnevileri, konularını menkıbelerden alan mesneviler içinde değerlendirir.

anlayışla teşekkül etmiş ve bizim edebiyatımızda bu yönüyle kendini göstermiştir. Siyer, meğazi türü eserler ve dinî kıssalardan kaynaklanıp bizim millî unsurlarımız ile yeniden şekillenmiştir. Hz. Ali Cenknâmeleri konusu itibarıyla dinî-kahramanlık hikâyeleri içinde mütalaa edilebilirler.²⁰ Cenknâmeler, genel olarak, Hz. Ali'nin zamanını anlattığı için bu geleneğin bütün yazarlar tarafından benimsenmesinde herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Çünkü cenknâmelerde, mezhep çatışmalarından söz edilmemektedir.²¹

Meddahların anlattıkları hikayeleri üç grupta toplayan Fuat Köprülü, bunu, Hz. Ali Cenklere gibi konusunu İslam geleneğinden alan hikayeler ile aynı grupta mütalaa eder.²² 13, 14 ve 15. yüzyıllarda meddahlar tarafından anlatılan Hz. Ali Cenknâmeleri, 16. yüzyıldan itibaren, yavaş yavaş azalmış, bunların yerine yaşanan ve daha gerçekçi hikâyeler yerlerini almıştır.²³

Tursun Fakı tarafından Türk kültürüne kazandırılan bu cenknâmelerde, İslamiyet'ten önceki Türk kültür hayatı ve inancına ait pek çok unsur ile İslami unsurlar bir araya getirilmiştir. Dinî motifler başta olmak üzere diğer motifler de tespit edildiği zaman görülmektedir ki, bu metinlerde net biçimde iyi-kötü ve Müslüman ile küffar çatışması ele alınmaktadır. Bu konunun seçimi ise yaşanan dönem ve sosyal çevre ile ilgilidir.²⁴

²⁰ Çetin, Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri, s. xxxiii.

²¹ Mattei, Hz. Ali Cenknâmeleri, s. 41.

²² Köprülü, "Meddahlar", s. 361-412.

²³ Köprülü, "Meddahlar", s. 361-412; Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikayeleri*, s. 96-98.

²⁴ Çetin, *Tursun Fakih*, s. 130-131.

Cenknâmeler, Türkler arasında okunan kitapların başında gelmektedir. Hz. Ali cenknâmeleri, destanları, kıssaları, hikâyeleri, gazavatnâmeleri adıyla Anadolu'da pek çok eser bulunmaktadır.

Cenknâme geleneği, Horasan'dan başlayarak Türk dünyasına yayılan ve İslam öncesi millî edebiyat geleneğinin pek çok açıdan devamı olan tekke ve tasavvuf edebiyatından ayrılmıştır. Bir zaman sonra kahvehaneler, tekkenin karşısında bir nevi Müslümanların alternatif sosyal kurumu olarak belirir ve tekkenin, topluca eğlenme ve çeşitli sosyo-kültürel faaliyetlerde bulunma tekeline kırar. Dahası tekke ekseninde uhrevî bir neşve içinde yer alan zikirler, kahvehane ekseninde nerdeyse tamamen dünyevî bir karakter kazanır.²⁵

Bu cenknâmelerle topluma bir yandan dinî kahramanlık duyguları hissettirmeye çalışılmış bir yandan da tarih bilgisi ve şuurunun verilmesi amaçlanmıştır. Cenknâmelerin tümünün tarihi hadiseler ile bağlantısının olduğunu söylemek mümkün değildir. Hz. Ali Cenknâmelerinde bazen tarihî bir hadisenin içine muhayyel vakalar, unsurlar serpiştirilmiş olabilir. Bazen de muhayyel bir hikâyeye tarihî bir vak'a ile başlamış olabilir.

Hz. Ali cenknâmelerinde, Hz. Ali'nin hayat hikâyesi, kerametleri ve onun etrafında cereyan etmiş olaylar anlatıldığı gibi Hz. Muhammed, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Fâtıma ve Muhammed b. el-Hanefiyye gibi İslam büyüklerinin hayat hikâyelerine ve onların kahramanlıklarına da yer verilmiştir. Bu cenknâmelerde kullanılan motifler ve anlatılan hikâyeler, Türk kültür tarihi hakkında ipuçları vermektedir. Bu cenknâmelerin

²⁵ Özkul Çobanoğlu, *Aşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, Akçağ Yay., Ankara 2000, s. 124-129.

ifadeleri basit olmakla beraber, tasvirlerinin realist bir tarafı da bulunmaktadır.

Cenknâmelerde Hz. Ali, iyi insanların koruyucusu ve yol göstericisi olan bilge bir kahramandır. Bu tarz eserlerde Hz. Ali, halkı kötü güçlerden koruyan, darda kalan insanların imdadına yetişen, onları düşman zulmünden koruyup kollayan, halkın sevdiği ve yücelttiği bir kahraman veya olağanüstü güçleri bulunan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan o, cenknâmelerde ejderhalarla, devlerle ve cadılarla da savaşır. Buradaki dev ve ejderhalar, kötü güçleri sembolize etmektedir. Onun gerçek hayattaki bilgeliği ve savaşlardaki kahramanlıkları, halkı sefaletten kurtarıp feraha erdirmesi halk arasında sevilen bir tip olmasını sağlamıştır.

Hz. Ali cenknâmelerinde İslami unsurlar kendini sürekli hissettirir. Yapılan mücadeleler, Müslüman ile gayrimüslimler arasındadır. Yani mücadele, milletlerarası olmaktan çıkarak dinler arasındaki mücadeleye dönüşmektedir.

Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış manzum veya mensur dinî cenknâmelerin kültür tarihimizde önemli bir yeri vardır. Halkımızın bugünkü inancının, zihniyetinin, davranışının ve zevklerinin oluşmasında cenknâmelerin rolü büyüktür. Bu eserler halkın tarihî, dinî, edebî bilgi ihtiyacını karşılamak ve bedii, hamasi, dinî duygularını ve merakını tatmin etmek için kullanılmıştır. Bahis konusu cenknâmeler, çoğu kere –diğer öğretici mahiyetteki dinî eserler gibi– akşam toplantılarında, uzun kış gecelerinde meclis meclis okunagelmiştir. Hatta manzum cenknâmeler, makam ve nağme ile söylenmiştir.²⁶

²⁶ Geniş bilgi için bkz. Esad Coşan, “İslâmî Türk Edebiyatında Ükkâşe Hikâyesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI(1983), s. 275-286.

Cenknâmelerde işlenen dinî içerikli kahramanlık konularıyla ideal insan tipinin bir örneği sunulur.²⁷ Bu bakımdan cenknâmeler gerek tarih gerek fikir ve sanat bakımından büyük değer taşır. Bu eserler tarihi, birtakım mitolojik menkıbeler hâlinde anlatır. Bu eserlerde anlatılan hikâyeler gerçeğe uymasa bile, milletlerin kendi millî mazileri hakkında neler bilip neler düşündüğünü haber vermesi bakımından önemlidir. Yani cenknâmeler, tarihî gerçekleri tam yansıtmamakla birlikte, kökü tarihe dayanan, ilhamını tarihten alan bir halk edebiyatı eseridir. Türklerin -mizaçları gereği- cenknâmelerinde tarihî gerçeklerden uzaklaşmaz. Bu sebepten onların cenknâmeleri halk diliyle söylenmiş birer tarihî esere benzemektedir.

Cenknâmelerin en eski fonksiyonlarından birisi de toplumdaki insanların morallerini yüksek tutmalarını sağlamaktır. Bundan kasıt insanları ortak din, inanç ve ilkeler etrafında birleştirerek onların millî hedeflere yönelmelerini sağlamaktır. Cenknâmelerin bir diğer amacı da geçmişte aynı ilke ve ülküler için fedakârlık etmiş insanların, kahramanların adının, sanının ve yaptıklarının yaşatılmasıdır. Geçmiş kahramanların bu şekilde yâd edilerek yaşatılması, aynı zamanda dinî ve millî hedefler için fertlerin özendirilmesini sağlamaya yönelik bir eğitim işlevi de görmektedir. Savaşlarda kahramanlık göstermiş kişilerin veya millî sıkıntıların, hedeflerin terennüm edilmesi ve insanlara hatırlatılması, insanların psikolojik yönden bu hedeflere yönlendirilmesinin ve motivasyonunun sağlanması bir nevi cenknâmelerin toplumsal görevidir. Cenknâmelerin toplumun moralini yüksek tutmasına yönelik

²⁷ Bkz. Çetin, Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri, s. xxx-xxxı.

fonksiyonunun, bütün Türk tarihi boyunca devam ettiği bilinmektedir.²⁸

Adı geçen cenknâmelerde, toplum hayatına ilişkin konular da işlenmiştir. Savaşlar, isyanlar, sosyal dengesizlikler, toplumsal eleştiriler, özlem duyulan şeyler, cenknâmelerde işlenen konuların başında gelir. Ele alınan konular, belli bir olay, sebep sonuç ilişkisi ve ilginç karakterler barındırdığı için kolayca hikâyeleştirilmiştir.

Eski kültürümüzde, cenknâmeleri sadece evde değil, köy misafirhanelerinde, camilerde, tekkelerde, kıraathanelerde ve benzeri yerlerde sesli olarak okumak ve birlikte dinlemek geleneği yaygındır. Hz. Ali cenknâmeleri, bu yolla bütün aile fertlerinin şuurulanma sürecinde etkili olmuştur. Vaktiyle cami önü edebiyatı diye küçümsenmiş halk hikâyelerinden müteşekkil cenknâmeler, bu şekilde defalarca okunmuştur. Hz. Ali cenknâmeleri diye bilinen eserler toplumumuzu çok farklı bir şekilde etkilemiştir. Bu kitaplar, Türkler arasında Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Muhammed b. el-Hanefiyye muhabbetini besleyen en önemli kaynaklar arasındadır.

Yakın zamanlara kadar Anadolu'da kahvehanelerin çoğu, camilerin yakınlarında bulunurdu. Cemaat için camiye erken gelenler namaz vaktine kadar buralarda beklerdi. Boşa vakit harcamamak için de kahvecinin sahaflardan kira ile alıp getirdiği kitaplar okunurdu. Genellikle akşamla yatsı namazı arasında *Hz. Ali Cenknâmeleri*'ni bir kişi okur, diğerleri de onu dinlerdi. Kahveci de kıraat eden müşteriden kahve parası almazdı. Kıraathane diye de adlandırılan kahvehanelerde muhakkak bir kitaplık bulunurdu. Özellikle gençlerin devam ettiği

²⁸ Krş., Çobanoğlu, Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü, s. 112.

kahvehanelerde, kahramanlık konularını işleyen bu kitapları okutup dinlemek çok revaçta idi.

Anadolu köy odalarında sadece erkekler toplanırdı. Fakat odalarda okunan cenkler, ertesi sabaha kadar kadın, kız, çocuk bütün köy sakinlerine ulaştırılırdı. Bu açıdan bakıldığında köy odaları bir nevi iletişim merkezi olarak değerlendirilebilir.²⁹ Bu durum, sözlü kültürün hâkim olduğu küçük bir yerleşim biriminde, sözlü kültüre dayalı kültürel referansların oluşmasına katkıda bulunurken yapısal ve kalıpsal açıdan da mükemmel bir model teşkil etmektedir. Cenknâmeler okunurken kadınların, erkeklerin ve çocukların bir arada bulunabileceği yerler tercih edilirdi. Çocuklar bu cenknâmeleri çok okumaktan olsa gerek rahatlıkla ezberler ve bu ezberlerini çocukların olduğu yerlerde kendileri okurlardı.

1950-1975 yılları arasında yazılı kültür ortamında oluşturulan çok sayıdaki dinî muhtevalı Hz. Ali cenknâmeleri, cami önlerinde rahatlıkla okunmaya başlanmıştır. Bu dönemlerde özellikle esnafın yoğun olduğu mahallerdeki cami önlerinde öğle, ikindi ve bilhassa cuma namazı vakitlerinde toplanan kalabalıklara bu eserler okunmaktaydı. Ayrıca cenknâmelerin Osmanlı ordusunda da askerlerin maneviyatını güçlendirmek amacıyla okunduğu bilinmektedir.³⁰

Cenknâme okuma toplantılarında nasıl davranılacağı bile görgü kuralları manzumesi olarak zaman içinde teşekkül etmiş, söz ve davranışa dayalı bir bilgi olarak her yaştan insana

²⁹ Krş. Zehra Öztürk, "Muhammediyye'nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, I(2000), sayı: 1, s. 333-338.

³⁰ Mattei, Hz. Ali Cenknâmeleri, s. 8, 13.

öğretilmiş ve böylece bu konuda bir toplum bilinci teşekkül etmiştir.³¹

Cenknâme okuma geleneği, okur-yazarlığın az olduğu dönemde, nesilden nesile sözlü olarak aktarılan kültür ve toplumun töresi konumundadır. Cenknâmeler, sözlü geleneğin bir parçasıdır. Türk toplumunda harp görmüş ihtiyarlar hatıralarını anlatır, aksakallılar ahlaki nasihatlerde bulunur, imamlar dinî telkinler yapar, nineler tecrübelerini aktarırlardı. Geceleri Hz. Ali cenkleri okunur, halk da bunları dinlerdi.

Hz. Ali Cenkleri, günümüz gençlerinin ve çocuklarının ne yazık ki tanımadığı metinlerdir. Büyükler her zaman hürmet görür, onların sohbeti dinlenir, onlarla yarenlik edilirdi. Köy odalarında Hz. Ali Cenkleri anlatılır, herkes pür dikkat bu anlatılanları dinlerdi.

Anadolu'da yaşayan Türk insanı dönemin şartları gereği hem fikrî hem siyasi hem de ilmî ve fiziki sürekli bir hareketlilik içindeydi. İslamiyet, ilim ehli tarafından kitabi bilgilerden öğrenilir ve edinilen bilgi, halka aktarıldı. Bu bilgiler Yesevî tarzında ilahilerle; Kutadgu Bilig örneğinde olduğu gibi siyasetnâme/ahlak kitapları ile; Hz. Ali'nin cenknâmeleri gibi kahramanlık hikâyeleriyle; siyer, Kur'an çevirisi ve diğer dinî içerikli kitaplarla –merkezi devlet otoritesinin uygun gördüğü– medreseye mensup ulema tarafından halk kesimine aktarılmaktaydı.³²

³¹ Zehra Öztürk, "Eğitim Tarihimize Okuma Toplantılarının Yeri ve Okunan Kitaplar", *Değerler Eğitimi Dergisi*, I (2003), sayı: 4, s. 131-155.

³² Çetin, Tursun Fakih Hayatı-Edebî Şahsiyeti-Mesnevileri, s. 14-15.

Cenknâmelerin dili diğer halk kitaplarının diline göre oldukça ağırdır. Ancak klasik edebiyatın bütün özelliklerine sahip olmasına rağmen çok tabii ve halka yakın bir havası vardır.³³

Cenknâmeler hangi kültür kaynağından Türk edebiyatına gelmiş olursa olsun, Anadolu insanının genel kabullerine uyum sağladığı için Türk edebiyatının bir unsuru ve müstakil bir türü olmuştur.³⁴

Cenknâmelere Allah zikriyle başlanması ve Hz. Peygamber'e salavat dileği ve dua ile bitirilmesi hem cenknâmelerde hem de dinî içerikli diğer eserlerde belli bir tertip geleneği oluşturmuştur. Bu tertip, klasik İslam eserlerinde gelenekselleşerek devam etmiştir.

Bu anlamda, Hz. Ali cenknâmelerinde Aleviler ve Sünniler herhangi bir ihtilafa düşmemişler, tam aksine daima ittifak etmişlerdir. Bu ittifak 18. yüzyılda yazılan yahut istinsah edilen cenknâmelerde de devam etmektedir. Cenknâmelerin istinsahı 19. yüzyıl boyunca da devam etmiş, 20. yüzyılda ise yeni harflerle yeni versiyonları üretilmiş, hatta çizgi romanları bile basılmıştır.³⁵

Kendisini Müslüman hisseden ve İslam dairesi içinde gören her insan ya da grup, cenknâmelerde kendi inanç ve ibadet motiflerini kolayca bulabilir.

Cenknâmelerde Hz. Ali, önce namaz kılıp daha sonra cenge gitmektedirler. Bu eserlerde Hz. Ali'nin oruç tuttuğuna dair ifadeler de yer almaktadır. Fakir insanlara yardım olarak verilen sadaka ve cömertlik kavramı cenknâmelerde işlenen dinî motiflerdendir. Olayların bazıları hac ibadeti sırasında meydana

³³ Geniş bilgi için bkz., Amil Çelebioğlu, *Türk Edebiyatında Mesnevî*, Kitabevi Yay., İstanbul 1999, s. 376.

³⁴ Çetin, *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*, s. 456.

³⁵ Mattei, *Hz. Ali Cenknâmeleri*, s. 42.

na gelmektedir. Hac, hem mekân olarak hem de başlı başına bir ibadet olarak cenknâmelerde kullanılan dinî motiflerdendir. Cenknâmelerde işlenen önemli konulardan biri de kâfirlerin Müslüman olmasıdır. Eserlerde yeni Müslüman olanlar imanın bir gereği olarak hem dinin emirlerini yerine getirmektedir hem de yasaklardan kaçınmaktadır. Hemen hemen bütün cenknâmelerde gayrimüslim olan bir kimse, Müslüman olurken *Eşhedü en lâ ilâhe illâ'llâh ve eşhedü enne Muhammeden abduhü ve resûluh* diyerek kelime-i şahadet veya *Lâ ilâhe illâ'llâh Muhammeden Resûlullah* diyerek kelime-i tevhid getirmektedir.

Halk arasında yaygın olan Hz. Ali'ye ait cenklerin, Anadolu'da da sözlü olarak yaşatıldığını görmekteyiz. Anadolu yöresinde kış ve yaz aylarının serin gecelerindeki çeşitli meclislerde Hz. Ali ile ilgili olayları dile getiren dörtlüklerin okunup söylenmesi, aslında halk arasında Alevi-Sünni ayrımının olmadığını bir göstergesi olarak görülmelidir.

Cumhuriyet döneminde yeniden kaleme alınan cenknâmelerin, 13. ve 14. yüzyıllardan beri yazılı ve sözlü kaynaklarda devam edegelmiş cenknâmeler ile aynı olamayacağı aşikârdır. Dolayısıyla farklı yüzyıllarda meydana gelmiş cenknâmelerdeki olayların, konuların, kullanılan motiflerin değişikliğe uğraması pek tabiidir. Bu sebepten 13. ve 14. yüzyıllara ait cenknâmeler ile Cumhuriyet'ten sonra Latin harfleri ile basılan bazı cenknâmeler arasında muhteva farklılıkları görülmektedir. Hz. Ali cenknâmeleri, güncel şartlara uyarlanarak yeniden birçok kez yayımlanmıştır. Bu cenknâmeler, hem üslûp hem coğrafya ve hem de şahıslar bakımından büyük değişikliğe uğramıştır.

Sonuç olarak Türk tarihindeki cenknâme geleneği halk edebiyatı eserlerinde popöler hâle getirilmek suretiyle daha geniş kitlelere mal edilmek istenmiştir. Cenknâmelerde, bütün mezheplere eşit nazarla bakan bir din anlayışı öne çıkarılmak istenmiştir. Bu eserlerde Kur'an'daki emir ve yasaklar esas alınmış, taassuptan kurtulmak için mezhebî unsurlar dikkate alınmamıştır. Yıllarca Anadolu'da okunmuş, zamanla kısaltılmış, kimi yerleri değişikliğe uğramış, hatta yeniden yazılmış cenk kitaplarında bile mezhebî unsurlara rastlamıyoruz.

Cenknâmelerde, mezheplere göre değişmeyen ve hepsinin üzerinde birleştiği, Kur'an'ın emrine ve Peygamber'in Sünnetine dayanan asgari müştereklerden oluşan özgün bir Müslümanlık vardır. Bu eserlerde ön planda tutulan dinî motifler, bütün Müslümanların üzerinde ittifak ettiği inanç esaslarıdır. Yani bu cenknâmeler, okunup da incelendiğinde, içinde yazıldığı kültürün mezhebî bir hüviyete sahip olduğu izlenimini vermemektedir.

Millet, mezhep ve grup ayrımı gözetmeksizin Müslim-gayrimüslim çatışması temeli üzerine kurulan cenknâmeler, bir taraftan dinî bilgileri öğretmek maksadı taşırken diğer taraftan da sürekli dış mücadele ile meşgul olan Türk insanına bir moral kaynağı olmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Boratav, Pertev Naili, *Folklor ve Edebiyat I*, İstanbul 1982.
- Coşan, Esad, “İslâmî Türk Edebiyatında Ükkâşe Hikâyesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI(1983), s. 275-286.
- Çelebioğlu, Amil, *Türk Edebiyatında Mesnevî*, Kitabevi Yay., İstanbul 1999.
- Çetin, İsmet, “Hazret-i Ali Cenknâmelerinde Tipler”, *Türk Halk Kültürü Halk Edebiyatı, Seksiyon Bildirileri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1997.
- Çetin, İsmet, Tursun Fakih Hayatı-Edebî Şahsiyeti-Mesnevileri, İlesam Yay., Ankara 2002.
- Çetin, İsmet, *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1997.
- Çobanoğlu, Özkul, *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, Akçağ Yay., Ankara 2000.
- Demir, Necati – Erdem, Mehmet Dursun, *Hazreti Ali Cenklere*, Destan Yayınları, Ankara 2007.
- Ergün, Sadettin Nüzhet, *Türk Edebiyat Tarihi*, İstanbul, ty., s. 76; Zeynep Korkmaz, *Marzuban-Nâme*, Ankara 1973.
- Galotta, Aldo, “Gazavât-ı Hayrettin Paşa”, çev. Salih Akdemir, *Bellekten*, CXLV/2 (1981), sayı: 180, s. 473-500.
- Güloğlu, Faruk Rıza, *Halk Kitaplarına Dair*, İstanbul 1937.
- İlaydın, Hikmet T., “Behram-ı Gur Menkıbeleri”, *Türkiyat*, V (1935), s. 575-590.
- Kaplan, Mehmet, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar; Tıp Tahlilleri*, Dergah Yay., İstanbul 1996.

- Kocatürk, Vasfi Mahir, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1970.
- Köprülü, Fuat, “Meddahlar”, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1986.
- Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981.
- Levend, Agah Sırrı, “Divan Edebiyatında Hikâye”, *TDAY Bellekten 1967*, Ankara 1988.
- Levend, Agah Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1973.
- Mattei, Jean-Louis, *Hız. Ali Cenknâmeleri*, Kitabevi Yay., İstanbul 2004.
- Mazıoğlu, Hasibe, “Divan Edebiyatında Hikâye”, *Doğumunun Yüzüncü Yılında Ömer Seyfettin*, Ankara 1983.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türk Folklorunda Kesik Baş*, Ankara 1989.
- Özdemir, Fuad, “İlk Dini Destanlar ve Kesikbaş Destanı”, *Folklor Araştırmaları Kurumu Yıllığı 1975*, Ankara 1975.
- Özkan, Mustafa, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul 1995.
- Özön, M. Nihat, *Türkçede Roman*, İstanbul 1985.
- Öztelli, Cahit, “İslam’dan Sonra İlk Halk Edebiyatı ve Anadolu’da Meydana Gelen Eserler”, *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri Ekim 1975*, Ankara 1976.
- Öztürk, Zehra, “Eğitim Tarihimizde Okuma Toplantılarının Yeri ve Okunan Kitaplar”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, I(2003), sayı: 4, s. 131-155.
- Öztürk, Zehra, “Muhammediye’nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, I(2000), sayı: 1, s. 333-338.
- Pekolcay, Necla, *İslâmî Türk Edebiyatı*, İstanbul 1967.

Sarıkaya, Mehmet Saffet, *Anadolu Aleviliğinin Tarihî Arka Planı* (XI-XIII. Asırlar), Ötüken Yay., İstanbul 2003.

Saussey, Edmond, *Türk Halk Edebiyatı*, çev. İlhan Başgöz, Ankara 1952.

Sevük, İsmail Habib, *Edebiyat Bilgileri*, İstanbul 1942.

Tekindağ, M.C. Şahabettin, "Tursun Fakih" *MEİA.*, XII/2 (1988), 122-123.